

AZ AMERIKAI NEO-AVANTGARDE PRÓZA ÖNSZEMLÉLETE

William H. Gass: *The World Within the Word*. Essays.
Alfred A. Knopf, New York, 1979.

„Inkább prózáírónak tekintem magamat, mintsem regények szerzőjének, bírálónak vagy elbeszélőnek, és főleg a nyelvezet kérdései foglalkoztatnak.” Ebből az önjellemzésből könnyűszerrel levezethetők azok a célok, amelyek William H. Gass írói tevékenységének a lényegét meghatározzák.

Ahhoz a neo-avantgarde írócsoportozhoz számíthatjuk, amely James, Proust és Joyce nyelvalkotó tevékenységét tekinti példamutatónak. Az Egyesült Államokban rajta kívül Barth, Coover és Barthelme képviseli jellegzetesen ezt a nyelvközpontú beállítottságot. Négyük közül Gass vállalkozik e mozgalom költészettanának elvi kifejtésére.

Figyelme mindenekelőtt a célok elméleti megindoklására irányul. Gass a nyelv-bölcselet terén számottevő képzettséget mondhat magáénak. Egyetemi tanárként filozófiát oktat, és ismereteit részben még Wittgenstein óráin szerezte. Fölfogásának az a tétel a lényege, mely szerint a nyelv létezési formája változik meg a szépirodalomban. Ezt az átlényegülést hat tényezőre vezeti vissza: a művészi hatású szövegekben a nyelvnek véletlenszerű, esetlegesnek vélt tulajdonságai (pl. a hangalak vagy az íráskép) válnak lényegessé, a fogalmak közötti szükségszerű kapcsolatokat logikailag meghatározatlan társítások váltják föl, a nyelvtani osztályok elveszítik egyértelműségüket, a nyelv megnevező feladatköre érvényét veszti, a szóbeliségben az emlékezetet segítő ismétlések öncélúvá válnak, végül a nyelvi megnyilvánulásnak nincs címzettje és igazságértéke, tehát megszűnik a különbség jel és dolog között.

Az így megadott nyelvezsmény azután alkalmat ad arra, hogy Gass átrendezze az irodalom történetének legutóbbi évszázadát. Mallarmé s Valéry munkásságában saját álláspontjának előzményét látja, szerinte a két francia mester éppen az övéhez hasonló nyelvszemlélet alapján ítélte, amikor a regényt kizárta a költészetből. A századfordulón a már említett nagy kezdeményezők indították meg a küzdelmet a műfaj egyenjogúsításáért. Woolf, Broch, Borges, Nabokov, Beckett, Robbe-Grillet és mások képviselik annak a Jamestől eredeztetett hagyománynak a további szakaszait, melyet Gass a magáénak vall.

A múlt átértékelése részben az elődök körének a bővítését jelenti. Ennek szándéka nyilvánul meg a kötet leghosszabb tanulmányában, Gertrude Stein kevésbé ismert szövegeinek elemzésében. Elolvasása után óhatatlanul le kell vonni a következőt: Stein is beillesztendő az amerikai kísérletezőknek a zeneszerző Ivestől a versíró William Carlos Williamsig terjedő sorába, kiknek tevékenységében a műkedvelő jelleg úttörő leleménnyel keveredik. Stein a dolgok újraelnevezését vélte a költő feladatának, és műveinek egy részét hang- vagy betűalak hasonlóságán alapuló változatokból építette föl. Ebben a vonatkozásban éppúgy megelőzte az avantgarde későbbi mozgalmait, mint Apollinaire. Szövegeit két szinten lehet olvasni, s az olvasók általában csak a felszínről vettek tudomást, holott az csak a szövegen belüli szöveg, a mélyebb jelentés álcázását hivatott szolgáltni. Gass okfejtése után félre kell tennünk a hiedelmet, mely szerint Stein kubista festők műértő barátjaként és Hemingway fölfedezőjeként kell elkönyvelnünk, vagy olyan kísérletezőként, aki ösztönző hatással volt ugyan mások kialakulására, de saját maga nem hozott létre figyelemre méltó teljesítményt. Sutba kell dojni felületes előítéleteinket, és föl kell hagyni annak örökös hangoztatásával, hogy Stein jelentősége történeti szerepére korlátozódik, mert e másodkézből származó hiedelem ezután már hitelét veszítettnek tekinthető.

A múltnak új szempont alapján végzett átértékelése nemcsak méltánytalanul elhanyagolt szerzők előtérbe állítását kívánja, hanem olyan szerzők lefokozó bírálatát is, akik nem felelnek meg a megváltozott követelményeknek. Gass akkor is meggyőzően értékeli át, ha elmarasztal. Alapvető fogyatékoságnak tartja az önellenőrzés hiányát. Előző tanulmánygyűjteményében ezért pécézte ki Lawrence nyelvének roppant egyenetlenségeit, újabb kötetében Henry Miller világszemléletén kéri számon a mélységet. Igen magasra teszi a mércét: még Proust fő művében is talál formai megoldatlanságot. Ítézőképessége tévedhetetlen. Korábban azt bizonyította be, hogy Updike esetében az egyre átfogóbb igény a szerkesztés ódivatúságával, elcsépejt jelzők túlburjánzásával, a nyelvezetnek erőszakolt modorosságával járt együtt, és e nálunk is jól ismert író mindinkább a piacra termelésnek üzleti, mintsem a megformálásnak és tömörítésnek művészi célja vezet. Újabb könyvében Gass két francia szerzőt választ célpontnak. Anynyira jól indokolja meg az olcsó melodráma uralkodó jellegét Colette regényeiben, hogy a róluk szóló tanulmány olvasásakor még az elismerő sorokról is nehéz kideríteni: nem szándékos iróniáról van-e szó. Hasonlóan kifogástalan érvelés mutatja ki a rokonságot és a különbséget Russel és Sartre működése között. Gass teljes joggal nevezi szerfölkött egyenetlennek e két szerző életművét, egyszersmind bebizonyítva, hogy az angol bölcslőt még megbízhatatlan történeti munkáiban is a dolgok tényleges állása iránti szenvedélyes érdeklődés vezette. Sartre magatartásai ellenben a mából visszatekintve felelőtlenül változékony dogmatizmussal jellemezhetőek. Gass nem egyszerűen azért ítéli el Sartre szemléletét, mert a francia író szűken értelmezte a művészet hasznosságát, és önreklámozó céllal túlzottan sokszor tagadta meg korábbi nézeteit, hanem főként azért, mivel retorikáját egyértelműen annak a fogyasztói társadalomnak az igényeihez szabta, melyhez képest látszólag ellenzéki magatartást tanúsított.

Napjainkban egyre kevesebb a lehetőség arra, hogy valaki éveket fordítson egy könyv írására. Mind több olyan kötetet adnak ki, amely folyóiratokban már megjelent bírálatokat foglal magában. A fölmelegítés nem minden ételnek használ, az alkalmi jelleg másodszori közléskor már kevésbé helyénvaló. A könyv éppen legfontosabb szerepét nem tölti be akkor, ha nem egységes gondolatrendszer kifejtését tartalmazza. Ettől a fogyatékoságtól még William H. Gass tanulmánykötetete sem egészen mentes, pedig ez a könyv a maga műfajában nagyon magas igényeket elégít ki. Föl lehet tenni a kérdést: szükséges-e hosszasan taglalni Freud távolodását a pozitívizmustól és közeledését a tudatnak nyelvszerű képződményként való elképzeléséhez, ha más szerzők e fejlődést már alaposabban tárgyalták, vagy indokolt-e könyv alakban kiadni olyan írásokat, amelyekben a szerző pusztán megállapítja Lowry vagy Nabokov művészi nagyságát, anélkül, hogy indoklásra vállalkoznék. E két szöveg részint önisméltés, részint visszalépés, hiszen Gass már korábban is írt tanulmányt e két íróról, ám akkor egy-egy művük behatóbb vizsgálatára is vállalkozott. Szerencsére az érdektelen szövegek kivételszámba mennek ebben a kötetben, az értekezések túlnyomórészt egységes szemléletre és értékrendszerre engednek következtetni, különösen ha Gass nyolc évvel korábbi, hasonló gyűjteményével együtt olyan alkotó műhelytanulmányaiként olvassuk őket, aki a prózaírásban világszerte – néhány éve nálunk is – kibontakozó irányzatot képvisel, s egyben az ízlés átalakulását is jelzi.

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY